

(əvvəli qəzetin 17 yanvar 2026-cı il tarixli sayında)

Qurultayda C.Məmmədza­də “Türk xalqlarının əlifba sistemlə­ri haqqında” məruzəsində əlifba məsələsinin yalnız qrafik seçim ol­madığını, eyni zamanda, terminolo­giyanın formalaşması, orfoqrafiya normalarının müəyyənləşdirilməsi və ibtidai məktəblərdə tədris me­todikasının qurulması baxımından həlledici rol oynadığını vurğulamış­dır. Onun fikrinə, türk-tatar xalq­larının tarixən ərəb hökmranlığının təsiri altına düşməsi ərəb dili və din vasitəsilə ərəb əlifbasının qəbuluna gətirib çıxarmışdır. Lakin bu əlifba fonetik baxımdan türk-tatar dilləri­nin tələblərinə tam cavab vermir və bu uyğunsuzluğa baxmayaraq, uzun müddət istifadə olunmuşdur.

Məmmədza­də qeyd edir ki, türk dilla­rında mövcud olan bir sıra səslərin nə tələf­füzü, nə də qrafik qarşılığı ərəb əlifbasında mövcud deyil. İslah edilmiş ərəb əlifbası isə struktur baxımından köhnə variantdan ciddi şəkildə fərqlənir. Ərəb yazısında hərflərin sözün əvvəlində, ortasında və sonunda müxtəlif formalarda yazılması qrafik sistemi mürəkkəbləşdirir. İslahatçı­lar bu problemi qismən aradan qaldırmaq üçün yalnız başlanğıc formalarını qəbul etsələr də, ümumi çətinlik saxlanılmışdır.

Bundan əlavə, ərəb əlifbasında türk-tat­tar dillərinə uyğun cəmi üç sait hərflə möv­cuddur, halbuki bu dillərdə 7 əlavə sait səs vardır. Bu səbəbdən islahatçılar yeni qrafik işarələr icad etməyə məcbur qalmış, nəticədə sistem daha da ağırlaşmışdır. Köhnə ərəb əlifbasında 28–32 əsas hərflə, nöqtələr və üst-alt işarələri ilə birlikdə təxminən 128 qrafik vahidin öyrənilməsi tələb olu­nurdu və islah edilmiş variant bu yükü əsaslı şəkildə azaltmamışdır. Məsələn, “o”, “u” və digər tipik türk səsləri həm köhnə, həm də islah edilmiş ərəb əlifbasında müstəqil qrafik formaya malik deyildir.

Buna qarşılıq olaraq, latın qrafikasına əsaslanan yeni türk əlifbasında türk-tatar dillərinə məxsus 9 sait səs­in hamısı ayrı-­ca işarələrlə ifadə olunur, üst-alt diakritik işarələrlə ehtiyac qalır. Yeganə nöqtə yalnız “i” hərfi üzərində saxlanılır. Bu isə oxu və yazı prosesini əhəmiyyətli dərəcədə sadələşdirir, vaxt itkisini azaldır və savad­lanmanı sürətləndirir.

Məmmədza­də latın qrafikasına keçidin Avropa mədəniyyəti ilə inteqrasiya baxı­mından da mühüm əhəmiyyət daşıdığını qeyd edir. Yeni əlifbaya qarşı çıxanların “türk kütləsindən uzaqlaşma” və “Şərqdən qopma” arqumentlərinə cavab olaraq, o, mədəni inkişaf yolunu seçmiş digər xalqla­rın təcrübəsinə istinad etməyi zəruri sayır – əlifba islahatı prosesi artıq başlamışdır və ərəb əlifbasından mərhələli şəkildə imtina qaçılmazdır.

O, məruzəsində iki əsas məqsədi ön plana çıxarır: Avropa mədəniyyətinə yaxınlaşmaq və qısa müddətdə mövcud savadsızlığı mümkün qədər aradan qaldır­maq. Məmmədza­dənin məruzəsinin nə­ticəsinə görə, latın qrafikasına əsaslanan yeni türk əlifbası yalnız texniki və fonetik baxımdan deyil, həm də sosial və pedaqoji aspektlərdən türk-tatar xalqlarının inkişafı üçün ən optimal seçimdir.

***

Məmmədza­də vurğulayır ki, ərəb əlif­bası türk-tatar dillərinin fonetik tələblərinə cavab vermir: bir sıra sait və samit səslər üçün müstəqil qrafik formalar yoxdur. İslah edilmiş ərəb əlifbası bu problemi qis­mənl həll etsə də, ümumi mürəkkəblilik və öyrənmə yükü saxlanılmışdır. Latın qrafi­kasına keçid isə bütün sait səsləri ayrıca işarələrlə ifadə edir və diakritiklərin isti­fadəsini minimuma endirir. Latın əlifbası fonetik baxımdan türk-tatar dillərinə tam uyğundur, oxu və yazını sadələşdirir, sa­vadlanma prosesini sürətləndirir.

Texniki və struktur aspektdə köhnə ərəb əlifbasında hərflərin sözün əvvəlində, ortasında və sonunda müxtəlif formaları mürəkkəbliyi artırır. İslah edilmiş variant bu yükü əsaslı şəkildə azaltmamış, yeni işarələr əlavə edilməsinə ehtiyac yaran­mışdır. Latın qrafikası isə sadə, standart və universal formaları ilə texniki rahatlıq tə­min edir. Texniki məqsəddə uyğunluq baxı­mından latın əlifbası üstünlük təşkil edir; çap, yazı və öyrənmə prosesini asanlaşdırır.

Pedaqoji və sosial aspektdə Məmməd­za­də hesab edir ki, yeni əlifba ibtidai mək­­təblərdə tədris metodikasının qurulmasını və savadsızlığı aradan qaldırılmasını sürətləndirir. Ərəb əlifbasının mürəkkəb­liyi savadlanma prosesini ləngidir, latın qrafikası isə daha əlçatan və sistematik öyrənməyə imkan verir. Sosial və pedaqoji baxımdan latın qrafikası effektivdir, savad­lanma və geniş ictimai təhsil üçün əlveriş­lidir.

Mədəni və siyasi aspektdə o, latın qrafikasına keçidi Avropa mədəniyyətinə inteqrasiya və Şərqdən fərqlənmə kon­tekstində əsaslandırır. Latın qrafikasının təbiiyi, həmçinin türk-tatar xalqlarının mədəni inkişafı yolunu sürətləndirir və kütləni modern mədəniyyətlə tanış edir. Deməli, mədəni və strateji baxımdan latın əlifbası türk-tatar xalqları üçün irəliləyicidir.

Arqumentləri fonetik, texniki, pedaqoji və mədəni sahələri əhatə edir. Latın qrafi-

Türk xalqları hansı əlifbanı seçməlidir?

Ana dilimizin əlifba tarixindən

kasına keçid səmərəlilik, praktik rahatlıq və mədəni inteqrasiya baxımından rahat və islah edilmiş ərəb əlifbalarına nisbətən üstünlük təşkil edir. Bu təhlil göstərir ki, əlif­ba islahatı yalnız qrafik seçim deyil, həm də savadsızlığı aradan qaldırır və modern­ləşmə prosesinə təkan verir.

Kazan tatarı, Pedaqoji İnstitutun müəllimi Qalimcan Şərəf çıxışında türk­dilli xalqlar arasında yazı sistemlərinin tarixi bölgüsünə diqqət cəkərək bildirir ki, bu xalqların 90 faizdən çoxu əsrlər boyu ərəb şriftindən istifadə etmiş və böyük əksəriyyəti bu yazı sistemindən hələ də imtina etməmişdir. Qalan 7–8 faizlik qrup – çuvaşlar, pravoslavlığı qəbul etmiş tatar­lar, yakutlar və Sibirin bəzi kiçik türkdilli xalqları rus şriftindən istifadə etmişdir. Bu yazı sistemi onlara rus siyasi-mədəni təsi­ri ilə yanaşı, pravoslavlıq vasitəsilə daxil olmuşdur.

O, xüsusilə yakutların təcrübəsini vur­ğulayaraq qeyd edir ki, rus qrafikasından latın şriftinə keçid türkdilli xalqlar arasın­da latın qrafikasına kütləvi yönəlişin baş­lanğıcı kimi qiymətləndirilə bilər. Hazırkı vəziyyətdə ərəb əlifbasından istifadə edən türkdilli xalqlar arasında rus şriftinə keçid­in tərəfdarları faktiki olaraq mövcud de­yil, lakin latın şriftinə keçidi müdafiə edən­lər vardır. Buna baxmayaraq, hələ praktik səviyyədə kütləvi keçid baş verməmişdir.

Tarixi mənzərəni ümumiləşdirən Qa­limcan Şərəf belə nəticəyə gəlir ki, türkdil­li xalqlar faktiki olaraq ya ərəb, ya da rus şriftindən istifadə etmiş və etməkdədirlər. Bu səbəbdən latın şriftinin qəbulu sadəcə alternativ bir yazı sisteminin seçilməsi de­yil, mövcud və köklü şəkildə mənimsənil­miş şriftlərin əvəzlənməsi məsələsidir. Bu isə genişmiqyaslı sosial, mədəni və iqtisadi nəticələr doğuran mürəkkəb bir prosesdir.

Şriftin dəyişdirilməsi ilə bağlı qarşıya çıxan əsas problemlər sırasında Qalimcan Şərəf aşağıdakı məqamları qeyd edir: möv­cud yazı sistemi ilə savadlı olan əhalinin yenidən təhsili, bir neçə il ərzində paralel nəşrlərin saxlanılması, əhali arasında sa­vadlanma prosesinin təşkili, eyni zamanda, iki yazı sistemi üzrə oxu və yazı bacarıq­larının formalaşdırılması. O vurğulayır ki, mədəni baxımdan daha inkişaf etmiş xalq­lar üçün bu dəyişikliklər həm iqtisadi, həm də sosial baxımdan daha ağır və məsuliyyətli olacaqdır.

Bu kontekstdə Qalimcan Şərəf latın qrafikasına kütləvi keçidi türkdilli xalqlar qarşısında duran ən böyük ictimai və iqtisadi vəzifələrdən biri kimi dəyərləndirir və bu prosesin yalnız tam məsuliyyətlə, bütün real üstünlüklər və mümkün mənfəi nəticələr nəzərə alınmaqla həyata keçiril­məsinin zəruriliyini vurğulayır. Onun fik­rinə, heft texniki bir vasitədir və bu sahədə dəqiq hesablamalar aparılmadan atılan addımlar ciddi səhvlərə yol açə bilər.

Şrift seçimi və onun dəyişdirilməsi, əs­lində, müəyyən bir dil üçün ən uyğun tex­niki vasitənin seçilməsi problemidir. Buna görə də müxtəlif şrift sistemlərinin konkret bir dilə təbiiyi aşağıdakı meyarlar əsasin­da qiymətləndirilməlidir: birincisi, həmin şrift sisteminin fikrin tam və düzgün ifadəsi üçün kifayət qədər qrafem ehtiyatına malik olub-olmaması və bu ehtiyatın siste­min daxili strukturunu pozmadan genişlən­dirilə bilməməsi; ikincisi, çap və əlyazma mətnlərinin oxunma sürəti baxımından üstünlüyü; üçüncüsü, yazı prosesinin sürəti; dördüncüsü, mətbəə texnikası üçün rahatlıq və texniki təkmilləşdirmələrə uyğunluq;

beşincisi, şriftin çap səhifəsində yerləşməsi və eyni oxunaqlılıq səviyyədəndə kitabın çap xərci; altıncısı, həmin şrifti istifadə edənlərin sayı, yəni mövcud sa­vadlılıq səviyyəsi, savadsızlar və gələcək

nəsillər üçün öyrənilmə asanlığı, eləcə də mövcud oxu materiallarının həcmi; yed­dincisi, beynəlxalq və xalqarası ünsiyyət üçün əlverişlilik və mədəni mübadiləyə verdiyi töhfə; səkkizincisi isə hərflərin vi­zual estetikasıdır.

Ərəb əlifbasının mövcud real və ehti­məl olunan çatışmazlıqları nəzərə alınaraq, bir sıra tədqiqatçılar belə qənaətə gəlmişlər ki, dörd formaya malik olan ənənəvi ərəb hərfləri müasir mədəni və dil ehtiyaclarını tam şəkildə ödəmək qabiliyyətində deyil­dir. Bu vəziyyət ərəb şriftinin ya köklü şəkildə islah olunması, ya da latın qrafikası ilə əvəzlənməsi məsələsini gündəmə gətir­mişdir. Müzakirə olunan mövqələrdən biri ərəb şriftinin islahatını müdafiə edir və bu islahatın yazının sağdan sola istiqaməti­ni qorumaqla, lakin qrafik baxımdan ərəb hərflərini latın və ya rus hərflərinə yaxın­laşdırmaq yolu ilə həyata keçirilməsini təklif edir. Bu çərçivədə böyük və kiçik hərflərin təbiiyi, keçmiş ərəb hərflərinin əvvəlki formalarının ya dəyişdirilmədən, ya da minimal dəyişikliklə vahid forma kimi qəbul edilməsi, sözün əvvəlində və ortasında işləyən formaların ixtisara salın­ması, son formaların isə ayrı-ayrı hərflərlə əvəz edilməsi kimi texniki tədbirlər nəzərdə tutulur.

Müəllif latın şriftinin Azərbaycan di­lində qəbul edilməsi variantını Tatar Res­publikasında islah edilmiş yazı sistemi ilə müqayisə edərək ərəb və latın şriftlərinin praktik yazı baxımından uyğunluq dərəcəsinə qiymətləndirir. Bu müqayisə şrift sisteminin kifayət qədər qrafem ehtiyatına, yəni konkret dilin əsas səslərin ifadə edə biləcək hərflərinə malik olub-ol­maması meyarı əsasında aparılır. Ərəb əlifbası ilkin mərhələdə 28 hərfdən ibarət olmuş, lakin tatar xalqları tərəfindən inqilabdan keyli əvvəl əlavə 8 hərfin təbiiyi ilə bu say 36-ya çatdırılmışdır. Onlardan dördü sait səslərin, qalanları isə samitlərin göstərilməsi üçün istifadə edilmişdir. Samit səslərin yazıda bütün fonetik variasiyalarını ifadə etmək baxımından ərəb şrift sisteminə kifayət qədər ehtiyatın mövcud olduğu və bu hərflə formaların bütün tatar xalqları üçün vahid şəkildə müəyyənləşdirildiyi vurğulanır.

Sait səslərin göstərilməsi məsələsində isə iki əsas metod təklif olunur: birinci, mövcud hərflərə sözün sortliyini və yun­şaqlığını bildirən əlavə işarələr və ya saitlər üçün iki-üç yeni forma əlavə edilir; ikinci, cüt sait prinsipinə əsaslanr ki, bu zaman sait səslər sözün fonetik xüsusiyyətlərini bütövlükdə ifadə edir və mövcud sistemə beş-altı yeni hərfin əlavə olunmasını tələb edir. Bu yanaşmaların təbiiyi ilə ərəb şriftinə əsaslanan sistemdə tatar dilləri üçün yalnız praktik fonetik orfoqrafiya deyil, eyni zamanda, akademik transkripsiyanın da mümkün olduğu iddia edilir.

Latın əlifbasının əsas variantı 26 hərfdən ibarətdir ki, onlardan altısı sait, iyirmi­si isə samit səsləri ifadə edir. Latın şrifti­nin müxtəlif tatar xalqlarının dilinə təbiiyi təcrübəsi göstərməmişdir ki, azərbaycanlılar 34 hərfdən ibarət yazı sistemlərində bu hərflərin yalnız 19-nu, yəni təxminən 56 faizini forma və məna baxımından birbaşa latın əlifbasından götürə bilmişlər. Yeddi halda (21 faiz) latın hərflərinin yalnız forması saxlanılmış, səsləndirdiyi məna dəyişdirilmiş, qalan səkkiz halda isə həm forma, həm də məna dəyişdirilmiş, bəzən isə rus hərflərindən istifadə edilmişdir. Yakut dilində bu göstərici daha aşağıdır: 34 hərfdən yalnız 17-si (47 faiz) latın hərfləri ilə forma və məna baxımından uyğun gəlir, 2-si yalnız forma baxımından uyğun olsa da, məna baxımından fərqlənir, qalan 17 hərflə isə həm forma, həm də məna etibarilə latın sistemindən ayrılır. Başqırd və tatar

dilləri üçün hazırlanmış latın qrafikalı la­yihələrdə də oxşar mənzərə müşahidə olu­nur: 35 hərfdən yalnız 19-u (54 faiz) latın əlifbasının forma və mənasını qoruyub saxlamışdır.

Bu faktlar əsasında belə nəticəyə gə­linir ki, latın əlifbası forma və məna dəyişmədən tatar dillərindəki səsləri yalnız 47–56 faizinə uyğun gəlir. Halbuki ərəb şriftinə əsaslanan sistemdə eyni fonetik və orfoqrafik dəqiqliyi təmin etmək üçün əlavə edilən yeni və ya dəyişdirilmiş hərflərin payı təxminən 15 faiz təşkil edir.

Müəllif vurğulayır ki, uyğun əlavə işarələr təbiiyi edildikdə, həm ərəb, həm də latın sistemi ilə istənilən səviyyədə orfoqrafik dəqiqlik əldə etmək mümkündür. Buna görə də bəzi xalqlar, məsələn, azər­baycanlılar fonetik islahatlarda faktiki ola­raq sabit qalırsa, bu vəziyyətdə problemi sırf şrift sistemi ilə əlaqələndirmək doğru olmaz. Bu fikir Leningrad və Moskva pro­fessorlarının “ərəb şrift sistemi türk dilla­rinin səslərini ifadə etmək üçün tamamilə yarasızdır” qənaətinə də tənqid münasibəti ifadə edir. Müəllifə görə, mövcud praktik təcrübə fonunda bu cür ümumiləş­dirilmiş mülhəzələri əsaslandırmaq çətin­dir; əgər orfoqrafiya mükəmməl deyilsə, onu islah etmək lazımdır, şrifti tamamilə dəyişmək yox. Əks halda, Yaponiya Ko­mitəsinin təcrübəsində olduğu kimi, böyük maddi və intellektual itkilərlə nəticələnən uğursuz layihələr ortaya çıxa bilər.

Oxu prosesinin sürəti məsələsinə toxu­nan müəllif qeyd edir ki, savadlı oxucu mə­ni hərfləri ayrı-ayrılıqla tanımaqla deyil, sözləri bütövlü vizual vahidlər – ideogramlar kimi qavrayır. Sözün vizual forması nə qədər xarakterikdirsə, onun qavranılması da bir o qədər sürətli olur. Bu baxımdan ərəb şriftinin qrafik xarakterli sözlərin tez tanı­ması üçün latın sistemə nisbətən daha əl­verişli hesab edilir. Şrift dəyişdirildikdə isə oxu və yazı bacarığının formalaşması yal­nız yeni hərflərin öyrənilməsi ilə məhdud­laşmır, yeni sistem üzrə sız ideogramları­nın bütövlü bir ərsəlinin yenidən qurulması tələb olunur, yəni oxu prosesi faktiki olaraq yenidən formalaşdırılır.

Müəllifin müşahidələrinə görə, ərəb şriftində səslər üçün hərflər əsasən üst və alt nöqtələr vasitəsilə fərqləndirilir, bu isə qrafik sabitliyi qoruyur. Bunun əvəzində, Azər­baycan təcrübəsində təbiiq olunan latın siste­mi əlavə xətlər, çıxıntılar və variasiyalarla mürəkkəbləşdirilmişdir. Praktik təcrübə göstərməmişdir ki, ərəb şriftli mətnlər daha uzaq məsafədən oxuna bilir və latın sistemi ilə oxu zamanı göz daha tez yorulur. Ərəb sistemində çap mətni əlyazmaya qrafik baxımdan yaxın olduğuna görə, çap mətnin­də formalaşan oxu vərdisi asanlıqla əlyazi­ya transfer olunur. Nəticədə, kim tərəfindən yazılmasından asılı olmayaraq, normal ərəb əl yazısı ümumilikdə oxunaqlı qalır. Latın və rus hərfləri ilə yazılmış mətnlərdə isə bu uyğunluq çox vaxt pozulur və bəzən hətta müəllifin özü üçün belə oxuma çətinləşir. Bu vəziyyət ərəb şriftinin qrafik xaraktəri, nöqtələr sistemi və çap ilə əlyazma arasın­dakı yaxınlıqla izah edilir.

Latın şriftinin tərəfdarları ərəb yazısını tənqid edərkən onun çap üçün ayrıca qrafik formalarının olmamasını əsas arqument kimi irəli sürürlər. Lakin latın sistemindən istifadə edən ölkələrdə bəzi lingvist və pe­daqoqlar əks mövqedən çıxış edərək çap mətni ilə əlyazmanın bir-birinə daha da yaxınlaşdırılmasını təklif edirlər. Məsələn, Tomson rus yazısı nəzəriyyəsinə dair tədqiqatında çap üçün kursiv hərflərin əsas şrift kimi təbiiyini tövsiyə edir; məqsəd oxu prosesinin vahid mexanizmini forma­laşdırmaq və düzbucaqlı mətbəə hərfləri­nin oxunu çətinləşdirən təsirini minimuma endirməkdir.

Bir çox latın şrift tərəfdarları ərəb ya­zısını sağdan sola yazıldığı üçün tənqid edirdilər. Lakin müəllifin qənaətinə görə, bu problem şriftdə deyil, insan əzələlərinin təbiiyindədir. Latın sistemi hər hərflə üçün nisbətən böyük əl hərəkətləri tələb edir, ərəb hərfləri isə stenografik işarələr kimi, demək olar ki, ziqzaq hərəkətlərə çevrilir. Ərəb yazısının bəzi çatışmazlıqları möv­cuddur: üst-alt nöqtələr, bəzi hərflərin növbəti hərflə birləşməməsi və s. Lakin bütün əl hərəkətləri, nöqtə qoyma və geri qayıtma əməliyyatları nəzərə alındıqda, yazı sürəti latın sistemindən təxminən 30% yüksəkdir ki, bu da ərəb yazısının bəzi texniki çatış­mazlıqlarını kompensasiya edir.

Latın tərəfdarları latın şriftlərini fonetik orfoqrafiya baxımından müqayisə edərkən, ərəb şriftini min illik köhnə vəziyyətlə müqayisə edirlər. Onlar latın siste­minin üstün olduğunu bəyan edir və dəyişiklik üçün hazır olduqlarını bildirirlər. Bu isə şimal türkləri arasında təəccüb doğurur. Türklərin savad göstəricisi 5–25% arasında dəyişir ki, bu da göstərir ki, savad səviyyəsi şriftdən asılı deyil, çünki bütün oxucular eyni ərəb şriftindən istifadə edir.

Şrift dəyişdirildikdə ya hər kəsi yeni­dən öyrətmək, ya da bir neçə nəsill üçün məktəblərdə və çap məhsullarında paralel iki yazı sistemi tətbiq etmək lazım gələcək. Əlavə olaraq, rus savadının öyrədilməsi nəzərə alınrsa, uşaqların qarşısında üç fərqli yazı sistemi və söz işarələri duracaq ki, bu da maliyyə baxımından çətinlik yaradacaq.

Əlifbanın əlçatanlığını müqayisəli şəkildə yoxlamaq üçün iki əsas metod istifa­də olunur: səslə öyrətmə və bütövlü söz me­todu. Səslə öyrətmə metodunda hər hərfin istifadə olunan variantları əhəmiyyət daşıyır. Latın sistemində hər hərflə üçün dörd variant mövcuddur (iki əl yazısı, iki çap). Ərəb əlifbasında isə 13 hərflə üçün iki, qalan hərflər üçün dörd variant mövcuddur. Bu baxımdan, səslə öyrənmə metodunda ərəb şrifti oxumağı daha əlçatan edir və onu latın əlifbasından üstün hesab etmək olar.

Beynəlxalq yazının ümumiliyi məsələsi isə az əhəmiyyət kəsb edir. Hazırda ayrı dillərin ləğv olunması və beynəlxalq dilin yaradılması üçün real əsaslar yoxdur. Gələcəkdə beynəlxalq dil yaranarsa, o öz əlifbası ilə gələcək və bilinmir ki, bu latın şrifti olacaq, ya daha yaxşı tənqiddə davamlı yeni bir əlifba.

Əsas məsələ isə, bir dil və ya yaxın qohum dillərə malik xalqlar üçün iki fərqli yazı sisteminin olmamasıdır. Əks halda mədəni və iqtisadi əlaqələr çətinləşir. Bir əlifba sayəsində dil yaxınlığı mədəni dəyərlərin kütləvi mübadiləsi mümkündür. Türklər üçün bu əlifba ərəb şriftidir. Qalimcan Şərəf latın və ərəb qrafik sistemlərinin müqayisəsində ərəb əlifbasının kütləvi və mədəni baxımdan daha əhəmiyyətli olduğunu qeyd edir. Nəticə olaraq, latın əlifbasına keçidin bir neçə il ərzində mədəni və iqtisadi inkişafı ləngidəcəyi, türk-tatar xalqlarının tərəqqisini əngəlləyəcəyi vurğulanır.

***

Qalimcan Şərəfin çıxışının əsas fərqləndirici cəhəti onun emosional-ideo­loji çağırışlardan çox empirik-tarixi real­lığa söykənməsidir. O, əlifba məsələsinə normativ (“bela olmalıdır”), inqilabi-ro­mantik, yaxud mədəni-mifoloji yanaşma­dan deyil, tarixi bölgü və faktiki vəziyyətin inventarlaşdırılması məqayeyindən baxır. Burada əlifba problemi sosial məsələ kimi təqdim olunur. Qalimcan Şərəf türkdilli xalqların yazı tarixini iki böyük mədəni-si­yasi orbit üzrə təsnif edir: 1.Ərəb qrafikası orbitində olanlar (90%) islam mədəniyyəti, Şərq təhsil modeli, ruhani-elitar savadlılıq ənənəsi; 2.Rus qrafikası orbitində olan azlıq pravoslavlıq, rus imperiya idarəçiliyi, erkən sekulyar məktəb sistemi. Bu bölgü göstərir ki, latın qrafikası tarixi nə dini, nə imperiya, nə də uzunmüddətli lo­kal ənənəyə söykənir. Bu nöqtdədə onun mövqeyi Qorxməsov və Məmmədza­dədən fərqlənir: hər ikisi latın əlifbasını tarixi zərurət kimi deyil, radikal struktur dəyişikliyi kimi təqdim edir.

Şərəfin yakut təcrübəsini xüsusi vurğulaması metodoloji cəhətdən optimizmdir: yakutların rus → latın keçidi texniki irəliləyiş yaradır, lakin mədəni miqyas baxımından məhduddur. Burada müəllif dolayısı ilə xəbərdarlıq edir ki, kiçik, periferiya xalqlarının təcrübəsi böyük, mədəni cəhətdən inkişaf etmiş xalqlar üçün avtomatik model ola bilməz. Bu fikir erkən sovet modernizminin bəzən rast gəlinən “bir model hamıya uyğundur” yanaşması­na qarşı aydın etirazdır. Q.Şərəfin mühüm müşahidələrindən biri budur ki, ərəb əlif­basından imtina etmək istəyənlər var, lakin rus əlifbasına keçidi müdafiə edənlər fak­тики olaraq yoxdur. Bu fakt göstərir ki, rus qrafikası texniki baxımdan qəbulu müm­kün olsa da, mədəni-siyasi baxımdan qəbul olunmazdır. Beləliklə, seçim real olaraq iki deyil, məcburi olaraq üç mərhələlidir: ərəb əlifbasından qalmaq, rus qrafikasına tabe olmaq, latın əlifbasına keçid etmək. Latın qrafikasını o, azad, lakin riskli seçim kimi izah edir.

(ardı var)

Nadir MƏMMƏDLİ,
AMEA Nəsimi adına
Dilçilik İnstitutunun direktoru,
filologiya elmləri doktoru, professor